

Utvecklingen av böndernas rättsläge i Estland intill Karl XI

av

J u h a n V a s a r.

Början av 1400-talet uppvisar en starkt utvidgad efterfrågan på den västeuropeiska spannmålsmarknaden. Till följd härav gjorde sig även hos landsherrarna och vasallerna i det estniska området en stark strävan gällande att i betydligt större utsträckning än tidigare anlägga åkrar, som sköttes genom dagsverkspliktiga bönder. Förut hade dylika förekommit men endast i ringa omfattning; flertalet län hade varit tionsdelän. Den ökade anläggningen av åkerfält på godsens medförde naturligtvis även för vasallerna en ökad efterfrågan på arbetskraft. Lämpligast förvärvades sådan genom att pålägga bönderna inom området dagsverksskyldighet. Det var emellertid att befara — något som också mycket ofta i själva verket förekom — att bönderna rymde.

På grund härav gjorde sig under 1400-talet hos vasallerna i det estniska området en strävan gällande att genom ömsesidiga fördrag rörande utlämnandet av bönder, som rymt, söka binda dem samtliga vid torvan. Detta innebar enligt dessa fördrag tills vidare blott ett förbud för bonden att flytta från sin gård eller att sälja den. Bundenheten vid torvan var i och för sig intet självändamål utan tjänade samtidigt vissa syften; den blev nämligen ett medel i godsägarnas händer att, när så krävdes, höja sina bönders utlagor, utan att de därvid behövde befara, att bonden för de ökade utlagornas skull och för den till följd härav uppkomna skuldsättningen rymde från sin gård och finge sin utkomst på något ödehemman i ett annat länsområde. Ödehemman fanns det nämligen under hela medeltiden i vårt land i stort antal.

Föredrag hållet vid sjätte nordiska historikermötet i Stockholm 1935.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

i28913188

Sannolikt som en följd av böndernas bundenhet vid torvan stego böndernas utlagor 1450—1550 enormt. Särskilt gäller detta dagsverkena, vilka tiodubblades från 20 och 30 per år till två à trehundra.

Vid slutet av ordenstiden avstannade dock i någon mån denna radikala ökning av böndernas utlagor och dagsverksskyldighet. Detta förhållande öppnade möjlighet för den gamla aldrig helt försvunna sedvanerätten att åter vinna ett visst inflytande. Kärnan i denna sedvanerätt var förbudet att höja böndernas utlagor, vilka i viss mening ägde en offentlig-rättslig karaktär. Den snabba ökningen av dessa utlagor under 1400-talet hade icke direkt brutit med detta förbud utan i stället kringgått det.

Principen, att böndernas prestationer icke fingo ökas, var som sagt kärnan i den in på 1700-talet kvarstående s. k. "Landes-usance". Ty härpå berodde även i stor utsträckning den besittningsrätt, som bönderna innehade.

Det var i denna rätt fastställt, att bönderna icke utan verklig orsak finge drivas från sina gårdar, dock med det förebehållet, att alla deras feodala prestationer skulle vara fullgjorda. Drev man nu dessa prestationer i höjden, så råkade därigenom böndernas rätt till sina gårdar i stor fara.

Den gamla sedvanerätten, som före och även under svensktiden bildade grundvalen för de agrara förhållandena, bestod nu alltså däri, att för det första de härdvunna prestationer, som bönderna hade att fullgöra, ej fingo höjas och att för det andra en bonde, som väl skötte sin gård, och ordentligt fullgjorde sina prestationer icke skulle kunna tvingas att gå från gård och grund.

Så var det i teorien. I verkligheten kunde den oskrivna sedvanerätten, om vars iakttagande landets suveräner alls icke bekymrade sig, blott i ringa grad påverka de agrara förhållandena. I en tid, då fjärde till femte kornet ansågs som god skörd, varav en stor del betalades till godsherren som skatt, varjämte också en betydande del av skörden gick till utsäde och spannmålspriserna växlade utomordentligt, hade godsägaren ett stort ekonomiskt övertag över bönderna. Med detta (ekonomiska) övertag parade sig den feodala jurisdiktionen. Ehuru länsinnehavaren endast kunde utöva denna i överensstämmelse med gammal bonderätt på detta område, steg dock hans judiciella inflytande högst avsevärt i de områden, där "stavnsbaandet" var infört.

Ungefär sådant var böndernas läge, då svensktiden ingick. Bönderna voro avhängiga ('hörig') och bundna vid torvan och det förelåg en tendens till att detta läge än ytterligare skulle försämrast, så framt icke en stark statsmakt kunde utifrån inverka på förhållandet mellan bönder och godsägare.

Samma tendenser till utveckling av de agrara förhållandena vid slutet av ordenstiden förelågo också under svensktiden. Det är blott att observera, att i de ekonomiska förhållandena under svensktiden fanns ojämeförlikt mycket större förutsättningar än tidigare för en försämring av böndernas läge.

Vi kunna i det stora hela, vad de agrariska förhållandena angår, indela svensktiden i två (stora) perioder, den första krigs- och efterkrigsperioden till omkring år 1660 med den genom kriget starkt decimerade befolkningen i Estland och Livland och den senare med normalt befolkningstal eller kanske till och med överbefolkning (naturligtvis i förhållande till det dåvarande produktionssystemet).

Den första perioden alltså. Det från 1558 till omkring 1630 nästan oavbrutet fortgående kriget på estnisk mark hade för vårt land utomordentligt svåra följder. Särskilt kriget mellan Karl IX och Polen hade jämte 1601 års stora hungersnöd, vilken var ännu svårare än den bekanta hungersnöden under åren före det stora nordiska kriget, i stor utsträckning lagt landet öde — i Estland voro 1620 75,6% av bondgårdarna övergivna; i den estniska delen av Livland vid ungefär samma tid 75,1%. Av de bondgårdar, som ännu hade brukare, utkrävde godsägarna så stor dagsverksskyldighet som möjligt för att i största görliga utsträckning hålla godsjorden i kultur. Man kan konstatera i Estland, att så länge alltjämt ödegårdar i större antal existerade, godsägarnas ständiga strävan var att öka dagsverksskyldigheten. De sökte själfallet även genomföra en nykolonisation av ödejorden, vare sig nu denna skedde frivilligt eller med tvång.

Så småningom började förhållandena bättra sig genom att den lösa befolkningen togs i anspråk, genom kolonisationen och själfallet främst genom den naturliga befolkningsökningen. Kolonisationen utifrån bör emellertid ej underskattas. Omkring 1630 voro 17% av bönderna i de estniska delarna av Livland immigranter från Ryssland, Finland och även Sverige. I det egentliga Estland övervägde den finska invandringen — man har

beräknat, att i Virumaa under dessa år finnarna uppgingo till 22% av bönderna.

Estland hämtade sig så småningom från de lidna förlusterna. Vi äro framme vid den andra perioden i förhållandet mellan bönder och godsägare under svensktiden. Tidigare hade godsägarna haft så mycket godsjord till sitt förfogande, att böndernas dagsverken ej voro tillräckliga för jordens odling. Nu voro förhållandena omvända; det var rikligare tillgång på arbetskraft än vad som egentligen behövdes för den relativt obetydliga godsjorden. Följaktligen kom hos godsägarna en stark strävan tillsynes att på bekostnad av bondjordarna öka den jord, som brukades direkt under godset. Hade godsägarnas angrepp tidigare varit riktat mot sedvanerätten — särskilt dess förbud att höja böndernas utlagor — så gick det nu direkt löst på böndernas rätt till de gårdar, som de innehade.

Under hela den svenska tiden existerade alltså en akut fara, att den gamla sedvanerätten skulle genom de ständigt tilltagande överträdelserna förskjutas till böndernas nackdel. Så länge den svenska regeringen i Estland och Livland ej helt hade fast fot under fötterna och ej såg någon möjlighet att inverka på de nämnda förhållandena var denna fara särskilt stor.

Så länge det i landet fanns gott om ödegårdar, vilka godsägarna gärna ville hava uppodlade, kunde bonden trots sin rättsliga bundenhet vid torvan, undandraga sig alltför höga dagsverkskrav helt enkelt genom att lämna sin gård och slå sig ned någon annanstädes. Detta hade varit böndernas främsta vapen alltsedan Ordenstiden och att det medvetet brukats som självförsvar även i rätt obetydliga fall intygas ofta av källmaterialet. Att det i början av den svenska tiden utspann sig en het social kamp mellan godsinnhavarna och bönderna, därom vittnar det utomordentligt stora antal bönder, som trots bundenheten vid torvan, övergåvo sina gårdar och koloniserade nya. I den estniska delen av Livland voro år 1638 40% av bönderna dylika kolonister. Var alltså böndernas så kallade "Ausreiszen" ett gott skyddsvapen mot stegrandet av prestationerna, så medförde det dock en uppluckring av böndernas traditionella rätt till sina gårdar.

I synnerhet vid slutet av den svenska tiden, då antalet till godset indragna bondgårdar starkt växte, var den svenska regeringens ingripande av nöden, låt vara att icke överallt samma tendens härskade och att man på många håll skaffade jämvikt

mellan godsgården och den tillgängliga arbetskraften därigenom, att man erbjöd bönderna möjlighet att lösa dagsverksskyldigheten med pengar. Detta förekom emellertid i långt mindre utsträckning än den förut skisserade utvecklingen.

Faran var att böndernas ställning, vilken var tämligen bekymmersam sedan den gamla sedvanerätten oupphörligt genombrutits, skulle försämrats och liksom senare under 1700-talet urarta till reell livegenskap med allt vad denna innebar.

Att tendens i antydd riktning fanns, kan emellertid utläsas icke blott ur de politiska förhållandena mellan godsägare och bönder utan även — och detta är mycket betecknande för saken — i godsägarnas formuleringar för den rätt över bönderna, som de tillskrev sig.

De rättigheter över godsens underlydande, som godsägarna faktiskt utövade, hade, som påpekats, till största delen aldrig rättsligt fixerats. Detta var mycket förklarligt, ty dylika rättigheter hade aldrig tilldelats dem på laglig väg utan tillfallit dem genom en mängd små men åt samma håll tenderande usurpationer. Det existerade egentligen endast två slags skriftliga källor, som lämna upplysningar om den rättsliga fixeringen av förhållandet mellan godsägare och bönder. Den första av dessa var nu ur gammal men också glömd. Den utgjordes av de underkastelsefördrag, som ingåtts mellan esterna och de tyska erövrarna på 1200-talet. Genom dessa fördrag räknade sig landets inneväpnare rätt till tionde av sina underlydande och kontroll över jurisdiktionen. Dessa rättigheter kunde suveräner förläna till vasallerna. Denna grundval för förhållandet mellan godsägare och bönder hade under tidernas lopp dolts av de nya former, som uppkommit och utvecklats, och blott genom den konservativa sedvanerätten hade kanske en svag antydan bevarats, i det att en ökning av böndernas utlagor ansågs icke rättmätig. Den andra gruppen rättskällor var överenskommelserna mellan vasallerna och läns herrarna rörande bundenheten vid torvan i och för sig; däremot var det i dessa överhuvud icke tal om böndernas prestationer eller om deras rätt till de gårdar, de innehade.

För de svenska ämbetsmännen blev ofta den frågan aktuell, vilka rättigheter godsägaren hade över sina underlydande bönder, och därför måste de historiskt uppkomna förhållandena på ett eller annat sätt få en judiciell formulering. Då Erik XIV vid Estlands besittningstagande hade bekräftat ridderskapets privi-

legier, så var det helt naturligt, att ridderskapet för att vinna fria händer i förhållandet till bönderna försökte utsträcka sina föregivna försvenska rättigheter i detta avseende så långt som möjligt.

Formeln för böndernas längst gående beroende av godsägarna är livegenskap. Och inför svenska myndigheter förklarade man — vilket framgår av den på ridderskapets uppdrag författade kodifikationen av estländsk och livländsk ständerrätt — att ridderskapets rättigheter över bönderna bestode däri, att bönderna voro godsägarnas livegna.

I själva verket var det inte så. Faktiskt var de estniska böndernas ställning under hela svensktiden för att använda det klassiska franska uttrycket icke i något avseende en "servitude personelle" utan "servitude réelle", icke "esclavage", som ridderskapet antyde, utan feodal "servage".

Den svenska regeringen bekräftade ej de i Estland omkr. 1600 och i Livland omkr. 1640 företagna kodifikationerna av den rätt, man ville få gällande. Men vi se också av dessa försök, varthän godsägarna strävade — strävanden, som också under 1700-talet nådde sitt mål — sönderbrytandet av den gamla sedvanerätten och utsträckandet av böndernas avhängighet till livegenskap.

Vi ha nu kommit till frågan, hur den svenska regeringen förhöll sig till dessa socialekonomiska motsättningar, och vidare huru den påverkat den uppkomna striden mellan konservativ sedvanerätt och kraven på formell livegenskap i polsk-preussisk mening.

Till en början förhöll sig svenskarna i dessa frågor tämligen avvaktande. Vi kunna visserligen redan under det svenska herraväldets första år iakttaga en tendens att inblanda sig till böndernas förmån. Det är känt, att Erik XIV förbjöd ett överdrivet piskande av bönderna, även Johan III har vidtagit liknande och andra åtgärder till böndernas skydd. Naturligtvis sammanhängde dessa åtgärder därmed, att de svenska kungarna och ämbetsmännen i Sverige voro vana vid helt andra förhållanden och därför kände mer eller mindre främlingsskap inför det baltiska adelsväldet. Men sådana förordningar, som Erik XIV och Johan III utfärdade, kunde tills vidare blott få obetydlig effekt. De första årtiondena av det svenska regementet upptogs av

kriget om Estland. Förvaltningsorganisationen var föga utvecklade och intimt förbundna med krigföringen.

Ridderskapet vakade även svartsjukt däröver, att staten ej, som man uttryckte sig, kränkte privilegierna och så länge kampen om Estland pågick, utgjorde ridderskapet en betydande maktfaktor, som man alltid måste räkna med.

Först Karl IX kunde därför på allvar taga itu med bondeproblemet. På lantdagen 1601 uppfordrade han ridderskapet i Estland och Livland att företaga nyordningar inom jurisdiktion och kyrkoväsen och därjämte att frigiva bönderna. Ridderskapet svarade som bekant undvikande och avböjande. Att Karl IX överhuvud kunde framträda för lantdagen med dylika förslag, visar, att den svenska regeringen alltjämt var relativt främmande för de östbaltiska förhållandena. Det livländska ridderskapet sökte i Karl IX en ny skyddsherre icke så mycket för sin protestantiska bekännelse som fast mer för att få de länge efterlängtade harrisk-wierska privilegierna. Det är tämligen klart, att Karls radikala tillvägagångssätt under dylika omständigheter måste misslyckas.

Karl IX:s reformplaner upptogos åter av Gustav II Adolf. Denne tillgodogjorde sig därvid faderns erfarenheter. Ordet bondefrihet, som var så förhatligt för adeln, saknas alldeles och överhuvud taget höll sig den nya reformplanen också på andra punkter till det reellt möjliga. Huvudsaken för Gustav Adolf och hans ämbetsmän var — jämte organiserandet av ett säkert försvar för de nya provinserna — att få de traditionella förhållandena ordnade på en rättslig grundval och få avskaffade de inre missbruk, som ofta bottnade i rena godtycket. Däremot höll konungen det ej för möjligt att angripa den sjuka punkten i de agrara förhållandena.

Även om de stora reformerna på 1630-talet medfört, att central- och lokalförvaltningen blivit långt mera ämbetsmannamässigt organiserad än tidigare, vilket utomordentligt stärkte statsmaktens anseende, så var likväl förvaltningsapparaten otillräcklig och kunde ej ersätta godsägarnas feodala inslag i administrationen. Härtill kom, att man alltid måste räkna med adeln som en viktig faktor vid upprätthållandet av det svenska väldet över de östbaltiska provinserna.

Så kvarstod i det stora hela orubbat det traditionella systemet trots många försök — t. ex. av Skytte — att få till stånd

en bättre ordning. Man kan påstå, att det i Livland i viss utsträckning till och med utvidgades, i det att Gustav II Adolf drev en donationspolitik, som medförde, att de vid hans regerings-tillträde rätt omfattande kronogodsens i Estland restlöst bortgavos och att av kronogodsens i Livland, som vid provinsens erövring uppgått till 5/6 av godsbeståndet, nästan allt bortskänktes.

Men, som påpekat, man avsåg att skapa nyordning i det gamla systemet. Särskilt på rättskipningens område förverkligade man också sina planer på ett storartat sätt. Reformerna på rättskipningens område vidrörde endast medelbart förhållandet mellan godsägare och bönder, men de påverkade likväl dessa i största utsträckning och därvid till förmån för bönderna.

Drottning Kristinas regeringstid åter bidrog i hög grad till stärkandet och utvecklandet av ridderskapens autonomi, särskilt gäller detta det livländska ridderskapet. Härigenom fick adeln ett starkt inflytande på den av Gustav Adolf skapade administrativa och judiciella organisationen, vilket naturligtvis påverkade böndernas ställning i ogynnsam riktning. Det bör dock anmärkas, att Kristina vägrade att stadfästa de förut omnämnda rättskodifikationer, som ridderskapet låtit göra, och som direkt kunnat försämra böndernas ställning.

Under förmyndarregeringen för Karl XI fick emellertid en motsatt utvecklingstendens överhand.

Denna tid kännetecknas i Sverige av statsmaktens långt gående svaghet inför korporationernas anspråk. I de östbaltiska provinserna voro förhållandena annorlunda. Här fick förvaltningsapparaten åter samma grundval som under Gustav Adolfs tid och som faststälts genom 1634 års regeringsform. Stora reformer genomfördes ej och ej heller förekommo våldsammare konflikter, men likväl slog den av generalguvernören eller guvernörerna representerade statsmakten ständigt nya områden under sig.

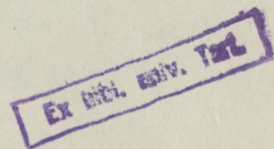
Denna långsamma men betydelsefulla utvidgning av administrationens maktområde hindrade i sin mån, att böndernas ställning försämrades. Det kan dock sättas i fråga, om sedvanerätten kunde ha hållit stånd mot godsägarnas kraftiga angrepp i slutet av denna period. De omnämnda rättsbrotten blevo allt talrikare och sedvanerätten tycktes vara på väg att ombildas i enlighet med godsägarnas åskådningar.

Att detta ej blev fallet, ha bönderna Karl XI:s reduktion att tacka för. Kampen mellan bönderna, som energiskt höllo fast vid den gamla sedvanerätten, och godsägarna, som representerade livegenskapens princip, avgjordes till de förras förmån genom denna reduktion.

REFERAAT.

Talupoegade olukord Eestis Karl XI. valitsemiseni.

Arenemiskäik hilisemast keskajast Karl XI alaealisuseni ning see aeg kaasa arvatud leiab käesolevalt samasugust käsitlust, mida autor on juba pakkunud oma Eesti Rahva Ajaloos, nõnda et pole eesti publikule vajaline selle kirjutise lähem kokkuvõtt.

Äratrükk „Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatust 1936.“
Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne.

K. Mattieseni tr. o./ü., Tartu 1936.

